

MÂTÜRÎDÎ'NİN KADER GÖRÜŞÜ *

Yrd. Doç. Dr. Osman ORAL¹

Özet

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (v.333/944), Türk ve İslâm dünyasının yetiştirdiği ender düşünürlerden biridir. İmam-ı A'zam Ebû Hanife'nin (v.150/767) inançla ilgili görüşlerini sistemleştiren Ehl-i Sünnet'in "Mâtürîdîyye" diye anılan itikâdî mezhebinin de önderlerindedir. Mâtürîdî'nin düşünce dünyasında önemli bir işlevselliğe sahip her şeyin yaratılış gâyesi ve hakikati demek olan hikmet, Kitabu't-Tevhid ve Te'vilâtü'l-Kur'ân adlı eserlerinde kendisini anahtar bir kavram olarak göstermektedir. Ona göre âlemde yaratılan her bir şeyin hikmeti vardır ve hiçbir şey boşu boşuna yaratılmamıştır. Hikmetleri idrâk ile yaratıcıya îmân etmek akıl sahibi her insanın kulluk görevidir. Kader ve kazânın temel prensibi Allah'ın insanların her türlü eylemlerini bilen ve hikmetiyle yaratan olduğudur. Kader Allah'ın bilmesi kazâ da Allah'ın hikmet ile yaratmasıdır. O, hikmet metoduyla kaderi açıklaması kendinden sonraki âlimleri etkilemiştir. Bu makâle de Mâtürîdî'nin kader hakkında görüşleri incelenip değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mâtürîdî, İnsan, Kader, Kaza

* Bu makale "Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı" adlı doktora tezinden alınmıştır.

¹ Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm ve Mezhepler Tarihi Anabilimdalı. osman-oral@hotmail.com

THE VISION OF DESTINY ACCORDING TO MATURIDI

Abstract: Abu Mansur al-Maturidi, is one of those rare thinkers trained Turkish and Islamic world. Imam Abu Hanifa systematized his views on faith Ahl al-Sunnah "Mâtürîdîyye" sect, the founder of the so-called faith. An important goal is to help the creation of all things in the world have the functionality Maturidi thought that wisdom and truth, "Kitab at-Tawhid" and "Te'vîlâtü'l-Qur'an"'s works shows itself as a key concept. According to him, worlds are created and nothing is the wisdom of what each are created in vain. Omniscient Creator, faith in the wisdom of discernment is the duty of every human servitude. Creative wisdom and discernment to rational faith is the duty of every human servitude. Destiny and earn God's people who know the basic principle is that all actions and creates the wise. God knows the fate accident is created by God's wisdom. He has influenced the fate of self-description of the method of wisdom later scholars. This article will be considered in examining opinions about the vision of destiny according to Maturidi.

Keywords: Maturidi, Human, Fate, Accident

Giriş

Ehl-i Sünnet'in itikâdî ekollerinden Mâtürîdîyye'nin kurucusu kabul edilen Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (v. 333/944), inanç silsilesinde Ebû Hanîfe (v. 150/767)'yi anlayan, itikâdî görüşlerini dönemine, çağına ve daha sonraki dönemlere aktaran bir âlimdir.² Mâtürîdî, Kelâm, Tefsir, Fıkıh gibi konularda Kur'ân bütünlüğünü merkeze alan rasyonel ve dengeli yorumlarıyla tarihi süreç içerisinde gelişen Ehl-i Sünnet çizgisinin oluşumuna büyük katkılar sağlamıştır.³ Yaşadığı dönemde birçok akımların etkisine ve tehdidine maruz kalan İslâm toplumunun birlik ve bütünlüğüne de itikâdî açıdan çok önemli katkılar yapmıştır.⁴ O'na göre Allah insanı en güzel şekilde yaratmış ve kâinatı onun emrine vermiş, Yaratıcısının varlığına ve birliğine inanma yeteneğiyle onun zihnine hamdetme nimetlere şükretme bilincini yerleştirmiştir. İnsanın yaratılış

² Bkz. Ebû'l-Hasenât el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, Kahire, 1324, s. 195.

³ Bkz. Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille fî Usulî'd-Din*, Tahk: Hüseyin Atay, DİB Yay, Ankara, 2004, I/19, 29; Talip Özdeş, "İmâm Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü Ehl-i's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı", Erciyes Üniv. SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 1997, s. 64.

⁴ Bkz. Ebû'l-Vefa el-Kureşi, *el-Cevahirü'l-Mudiyye fî Tabakati'l-Hanefiyye*, Kahire, 1413/1993, II/130 vd.

hikmeti ibadet, hamd ve şükürdür. Kişi sabah akşam, darlıkta sabretmeli, bollukta ve her durumda şükredip hamdetmeli özellikle de bir nimetle karşılaştığında Yaratana bol bol şükretmelidir. Dünya imtihan hikmetiyle yaratılmıştır.⁵ Diğer varlıklar adına halife misyonuyla yaratılan insanın vazifesi; Allah'ın kutsî isimlerinin nakışlarından olan bu sanat eserlerini ve yaratılış hikmetlerini anlamak, idrâk etmek, şükretmek, diğer insanlara da gösterip kulluk yapmaktır. Dünya hikmet dünyası, âhiret hayatı ise kudret'in tecelli ettiği apayrı bir âlemdir. Akıl, yaratılışın ve yaratılmışların ne için var oldukları, ne amaca hizmet ettikleri, hali hazırda fayda ve maslahatları gibi hikmetler haritasını idrâk eden bir cevherdir. Yüce Allah Hâkim ve Âlim'dir, her işinde hikmet vardır. Yeryüzü ve gökyüzünün yaratılışı hikmetledir. Akıl da bu hikmetleri idrâk ile nimetlere karşı şükretmesi için yaratılmıştır.⁶

Mâtürîdî'nin düşünce dünyasında önemli bir işlevselliğe sahip her şeyin yaratılış gâyesi ve hakikati demek olan hikmet, *Kitabu't-Tevhid* ve *Te'vilâtu'l-Kur'ân* veya *Te'vilâtü Ehli's-Sünne* adlı eserlerinde kendisini anahtar bir kavram olarak gösterir. O'na göre âlemde yaratılan her bir şeyin hikmeti vardır ve hiçbir şey boşu boşuna yaratılmamıştır.⁷ Allah ezelden beri Hakîm, Âlim ve Gani'dir, fiilinin de hikmet ve adâletten uzak kalması muhtemel değildir. Mâtürîdî, "*Allah'ı hakkıyla bilen, O'nun her şeyden müstağni oluşunu, hükümrânlığını, sonra da kudretini, yaratmanın da emretmenin de O'na âit oluşu çerçevesindeki hâkimiyetini takdir eden kimse fiilinin hikmet ve adâlet dâiresi dışına çıkarmayacağını pekâla kabul eder*"⁸ diyerek Allah'ın Zatî itibarıyla Hakîm, Ganî, Adil ve Alîm olduğunu açıklar. O'nun "Hikmet" sıfatı, "Hâkim" ismi de vardır.⁹ Allah hakimlerin hakimidir. O, ancak adâletle hükmeder, hikmetle yaratır.¹⁰ Allah'ın yaratması tesadüfî değildir ve bu yaratıştaki her şey kanun, hikmet, adâlet, tenasüp ve ölçüye göredir.¹¹

⁵ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, thk. M.Basellum, Darül-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut, 2005, IV/365, 381.

⁶ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IX/347.

⁷ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV/227.

⁸ Mâtürîdî, *Tevhid*, s.276.

⁹ Ebû Mansur, Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, haz. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, İSAM yay, Ankara, 2005, s.66 - 7; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, IX/187.

¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, X/17.

¹¹ Bkz. Osman Oral, *Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniv. SBE, Kayseri, 2014, s. 32 vd.

İslâm düşünce tarihi'nde birçok problemlere konu olan kader meselesi konusunda Mâtürîdî'nin düşünce sisteminde Allah'ın kader ve kazâsının gerisinde eksiksiz bir hikmeti vardır. Yaşanan her olay, şahit olunan her durum ve her detay bir hayır ve hikmetle yaratılır. Bu hayrı ve hikmeti görebilmek için ise kaderdeki tüm detayların Allah tarafından belirlenmiş olduğunu her an akılda tutup olaylara hikmet gözüyle bakmak ve işaretleri iyi değerlendirmek gerekir.¹² Dolayısıyla Mâtürîdî, hikmet metodu ve bakış açısıyla kendinden sonraki âlimleri kader konusunda da etkilemiştir. Bu makalede önce hikmet, kader ve kazâ kavramlarının lugat ve ıstılâh manalarına kısaca baktıktan sonra Mâtürîdî'nin kader hakkında düşünceleri ve kelâmi problemlere çözüm arayışları incelenecek ve değerlendirilecektir.

A. Kader ve Kazâ Kavramları

Kader, “gücü yetmek, planlamak, ölçülü bir şekilde yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini bilmek”¹³ tir. Kader, sözlükte *takdir, hüküm, gereklilik, bildirme, ölçme, güç yetirme, ölçerek ve takdir ederek tayin etme, rızkı daraltmak, her şeyin olduğu gibi kılınması, bir şeyin miktarını ve değerini açıklamak, hikmete göre yapmak, güç yetirmek, planlamak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirtmek, kıymetini bilmek, bir şeyin kendisiyle son bulduğu sınır vb.* gibi anlamlardadır.¹⁴ Kader, her şeyi hayır-şer, iyi-kötü, hikmet-sefeh bakımından taşıdığı mahiyet üzere belirleyip yaratmaktır.¹⁵ Bu mana aslında hikmet kavramıyla da örtüşmektedir. Hikmet, Allah'ın her şeyi kendi mahiyetine uygun bir şekilde oluşturması ve her şeyde ona uygun olana isabet etmek yani “Allah'ın bütün nesne ve olayları ezeli ilmiyle bilip hikmetiyle belirlemesi”¹⁶ dir. Dolayısıyla kader, ilim ve hikmet kavramlarıyla iç içedir. Kur'an'da geçen kader kelimesi ve türevlerinin mihrini “miktar, ölçü, her şeyi bir ölçüye göre tayin ve tahsis etmek ve bir hikmete göre yapmak” teşkil eder ve “Kadr” ile “takdir” kelimelerinin Allah'a isnadı, onun yaptığı işlerin bir nizâmı, ölçüsü ve hikmeti olduğunu bildirir.¹⁷

¹² Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 392; *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV/269.

¹³ İsfehânî, *Müfredât*, “kdr” mad; Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 225-6.

¹⁴ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “kdr” mad; İsfehânî, *Müfredât*, “kdr” mad; Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 220.

¹⁵ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 487-8.

¹⁶ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 488; Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 173.

¹⁷ Bkz. Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre İmân Esasları*, Ankara, 1961, s. 90-1.

Kazâ, hüküm, emir, fîl, yargı, eda, boşluk, fasıl, infaz, icap, yaratma, bildirme, haber verme gibi¹⁸ anlamlara gelir. Kök anlamı ile kelime, bitirmek, sonuçlandırmak, tamamlamak, karar, hüküm vermek, yargıda bulunmak, yerine getirmek, eda, teyit, icra etmek, uygulamak, ulaştırmak, muhkem ve sağlam yapmak, takdir etmek, emretmek, ihtiyacı gidermek, vahy etmek, vasiyet etmek, farz kılmak gibi farklı manaları ihtiva eder.¹⁹ Ayrıca önceden belirlendiği ve tayin edildiği biçimde eşyayı yaratmak anlamı da vardır. Bu yönüyle kazâ, hikmet, ilim ve takdir ile yaratmak manalarını içermektedir.²⁰ Kazâ, ilâhî takdirin zamanı gelince gerçekleşmesidir.²¹ Önceden belirlendiği ve tayin edildiği biçimde eşyayı yaratmaktır. Kazâ, hikmet ile yapmak, takdir ile yaratmak manalarına da gelir.²² Kazâ “bir şeye hükmedip karar vermek, layık olduğu sonucu belirlemek ve hakkında nihai olarak söylenebilecek son sözü söylemek”²³ tir. Kavramın sözlük anlamında yaratmak, hüküm vermek ve bir işi tamamlamak manalarının, dolayısıyla bir eylemin varlık bakımından kesinlik kazânmasının daha ön plana çıktığı görülmektedir. Yaratma ile ilgili olan kazâ kavramı mahlukâtı yaratanın hikmet ve âlim sıfatlarıyla nitelenir. Hikmeti gereği Hakîm Allah yaratır. O bir şeye hükmedince sadece “ol” der, oluverir.²⁴

Kazâ-Allah ile ilgili âyetlerin manası Allah’ın eşyayı yaratması, yokluktan varlık sahasına çıkarması, hikmetiyle hükmetmektir.²⁵ Mâtürîdî, kazâ kavramının yaratmak ve hükmetmek manasının Allah’a nispet edilebileceğini, yaratma anlamına gelen kazâ kendisinin ilim ve hikmet sahibi olmasını da zorunlu kıldığını, her şeyin tam ve eksiksiz olarak yerine konulması ise hikmetin bir gereği olduğunu belirtir.²⁶ İlim ve hikmet sahibi, deliller ışığında hakkını veren âlime kadı (hâkim), hâkimin bir kimse hakkında vermiş olduğu karara da hüküm denilir.²⁷ Mâtürîdî’nin kaderi iki manada ele aldığını görüyoruz. *Birincisi*, bir şeyin ortaya çıkış ölçüsüdür veya kendisine göre eşyanın yaratıldığı hükmüdür. Diğer bir ifâdeyle eşyanın vazolunuş planıdır.

¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “kazâ” mad.

¹⁹ Bkz. İsfahânî, *Müfredât*, “kazâ” mad; Cürçânî, *Ta’rifât*, s. 225-6; Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 486.

²⁰ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “kazâ” mad.

²¹ Bkz. Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 179.

²² Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “kazâ” mad.

²³ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 391.

²⁴ Bkz. Âl-i İmrân, 3/47.

²⁵ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 486; Harun Işık, *Mâtürîdî’de İnsan Özgürlüğü*, Araştırma Yay, Ankara, 2013, s. 38.

²⁶ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 487.

²⁷ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 487 vd.

Bu da her şeyi hüsün veya kubuh, hayır veya şer, hikmetli veya sefeh açısından nasıl olacaksa öyle yapmaktır. Hikmetin anlamı da her şeyi kendisine en uygun ölçüyle yaratmaktır. *İkincisi*; meydana gelecek olan şeylerin zaman ve mekânını hak veya bâtil oluşunu, sevap ya da ikaba mahal oluşlarını belirlemektir.²⁸ Mâtürîdîler kaderi, *ezelden ebede kadar olmuş, olan ve olacak her şeyin hayır-şer, hüsün-kubuh, hikmet-sefeh, zaman-mekân, hak veya batıl oluş, mükâfat veya cezaya mahal teşkil ediş gibi hususiyetlerini, sahip bulunacakları kabiliyet ve özellikleri bilip ezelde tespit ve tayin etmek* diye açıklarken,²⁹ Eş'ârî ekolü ise bu tanımlamanın karşılığı olarak kazâyı kullanmaktadır. Onlara göre kader, her bir varlığın yokluktan varlık sahasına çıkması ile alakalıdır ve yaratma anlamına gelmektedir.³⁰ Bu anlama uygun olarak Eş'ârî âlimlerinden Cürcânî (v. 816/1413) de kaderi, *varlığa da yokluğa da imkân dâhilinde bulunan varlıkların teker teker yokluktan varlık sahasına çıkışı* olarak tanımlamaktadır.³¹ Eş'ârîlerin tariflerine göre kazâ, kaderden daha genel ve şumüllü, Allah'ın İlim³² ve İrâde³³ sıfatlarına; kader ise, Kudret³⁴ sıfatına tabi olup, bu sıfatın hadis olan ikinci teallukunun eseridir.³⁵ Kudret, *bir işi ölçülü, hikmetli ve planlı bir şekilde yapmak, kuvveti olmak, muktedir olmak, bir şeye sahip olmak, bir şeyi bir şeye*

²⁸ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 307.

²⁹ Bkz. N.es-Sabunî, *el-Bidaye fi Usuli'd-Din*, çev. B.Topaloğlu, Mâtürîdiyye Akâidi, DİB Yay, Ankara, 1995, s. 194.

³⁰ Bkz. Eş'ârî, *Lum'a*, s. 46.

³¹ Bkz. Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 152.

³² "Allah her şeyi en iyi bilendir." Enfâl, 8/75; "Yaratan (Allah) hiç bilmez mi?" Mülk, 67/14; "O, karada ve denizde ne varsa bilir. O'nun ilmi dışında bir yaprak dahi düşmez.." En'âm, 6/59; "Göklerde ve yerde onlanları Allah'ın bildiğini görmüyor musun?" Mücadele, 58/7; "Yapılan iş, bir hardal tanesi kadar küçük de olsa, bir kayanın içinde saklı da olsa, yahut göklerin veya yerin herhangi bir noktasında bile bulunsa, mutlaka Allah onu senin karşına çıkarır. Doğrusu Allah, en ince işleri görüp bilmekte ve her şeyden haberdardır." Lokman, 31/16.

³³ "Allah, dilediğine hesapsız rızık verir" Bakara, 2/212; "Allah, mülkü dilediğine verir" Bakara, 2/247; "Allah dilediğini bağışlar" Bakara, 2/284; "Hikmeti dilediğine verir" Bakara, 2/269; "Dilediğini yaratır" Mâide, 5/17; "Dilediğini hidayete erdirir" Yunus, 10/25; "Dilediğini yapar" Ra'd, 13/27; "O, dilediğine kız, dilediğine erkek çocuklar verir." Şûra, 42/49; "De ki: Mülkün gerçek sahibi olan Allahum, sen mülkü dilediğine verirsin ve mülkü dilediğinden alırsın. Dilediğini yüceltir, dilediğini de alçaltırsın..." Al-i İmrân, 3/26.

³⁴ "Allah önce mahlûkatı yaratır, ölümden sonra onu tekrar diriltir, sonunda tekrar O'na döneceksiniz." Rûm, 30/11; "Bir şeyi dilediği zaman, O'nun buyruğu, sadece o şeye Ol demektir ve o hemen oluverir." Yâsin, 36/82; "Allah dilediğini yaratır. Şüphesiz Allah her şeye kâdirdir." Nur, 24/44-45.

³⁵ Sadüddin et-Taftazani, *Şerhu'l-Akaid*, haz. Süleyman Uludağ, Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi, Dergâh Yay, İstanbul, 2013, s. 187, 244.

kiyaslamak, bir şeyi irâde etmek, bir şeyi bilmek, hüküm, tazyik etmek, daraltmak gibi anlamlara gelir.³⁶ Kudret ayrıca bir amaca ulaşmayı sağlayan özellik, yetenek ve kabiliyet manalarında da kullanılır.³⁷ Allah'a nispet edildiğinde, dilediği şeyi eksigi ve fazlası olmaksızın hikmet çerçevesinde yapmak, bütün yönleriyle güç yetirememe ve âcizliğin O'ndan nefyedilmesidir. Eş'ârîler "Kazâ ve Kader", Mâtürîdîler ise "Kader ve Kazâ" diye zikrederler. Bu kullanım, Kur'ân'da birçok âyetlerde, ayrı yerlerde ve farklı anlamlarda geçen "kazâ" ve "kader" kelimelerine verilen değişik anlamlardan ileri gelmektedir.³⁸ Mâtürîdîler kazâyı *yaratma* ile alakalandırırken, Eş'ârîler ise kavramın *takdir ve ta'yin etme* manası taşıdığını belirtirler. Mâtürîdîler bir eylemin varlık kazanmasında son sözün kazâ olduğunu ifade ederken, Eş'ârîler ise kavramın sadece Allah'ın geçmiş, şu an ve gelecek hakkındaki bilgisine delâlet ettiğini dile getirmektedir.³⁹

Kader, ezelden ebede kadar olmuş, olan ve olacak her şeyin hayır-şer, hüsün-kubuh, hikmet-sefeh, zaman-mekân, hak-batıl oluş, mükâfat veya cezaya mahal teşkil ediş gibi hususiyetlerini, sahip bulunacakları kabiliyet ve özelliklerini bilip ezelde tespit ve tayin etmektir.⁴⁰ Allah'ın kader ve kazâsının gerisinde eksiksiz bir hikmeti vardır. Yaşanan her olay, şahit olunan her durum ve her detay bir hayır ve hikmetle yaratılır. Bu hayrı ve hikmeti görebilmek için ise kaderdeki tüm detayların Allah tarafından belirlenmiş olduğunu her an akılda tutup olaylara hikmet gözüyle bakmak ve işaretleri iyi değerlendirmek gerekir. Mâtürîdî sisteminde kader kavramı bir şeyin oluşumu açısından sahip olduğu konum ve değer hükmüdür.⁴¹ Kader, şeylerin kendisiyle ortaya çıktığı sınır ve tanımdır. O da, her şeyi üzerinde hayır yahut şer, güzellik veya çirkinlik, hikmet yahut sefeh bulunacak şekilde yapmaktır. Bu ise, üzerinde bulunacağı şekil üzere yaratma ve her şey hakka ona en uygun olana isabet etme anlamına gelen hikmet'in tevilidir. "*Biz her şeyi bir kaderle yani hikmetle yaratmışızdır*"⁴² meâlindeki Allah'ın

³⁶ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "kudret" mad; Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 221; İsfahânî, *Müfredât*, "kudret" mad.

³⁷ Bkz. Ali Bardakoğlu-Bekir Topaloğlu, "*Kudret*", DİA, Ankara 2002, 27/317-8.

³⁸ Bkz. Ra'd, 13/26, Talak, 65/7; Mürselât, 77/23-24; Müzzemmil, 73/20; Yasin, 36/39; Kamer, 54/49; En'am, 6/96; Hicr, 15/21; Mü'minun, 23/18; Furkan, 25/2; Şûrâ, 42/27; Talak, 65/3; Mürselât, 77/23.

³⁹ Bkz. *Yavuz*, "Kader", DİA, 24/58.

⁴⁰ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "kdr" mad; İsfahânî, *Müfredât*, "kdr" mad.

⁴¹ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 392; *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV/269; Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille fi Usuli'd-Din*, thk. H. Atay, DİB Yay, Ankara, 2004, II/311-3.

⁴² *إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ* Kamer, 55/49.

sözü, bunun örneğidir.⁴³ Mâtürîdî'ye göre kazânın gerçek anlamı, Allah'ın fiilleri ve eşyayı yaratması ve her şeyi yerli yerine koyması; her şey niçin yaratılmışsa, ona göre olmasıdır. Zira bütün yaratıkları yoktan var eden Allah, hâkim ve bilici olduğuna göre, yaratmasının da bu hikmete göre cereyan etmesi, O'nun ilâhî adâletinin bir gereğidir.⁴⁴ Çünkü Mâtürîdî, sorumlu olduğu halde insana irâde ve davranış hürriyeti tanımayan cebrî düşünce ile ilâhî kudret ve irâdeyi kısıtlayan bir bakış açısı sergileyen Mu'tezile'ye eleştiriler yöneltmiş, bu ikisi arasında orta bir yol izlemiştir. O, insanın eyleminin meydana gelmesinde yaratma ve yapma olmak üzere iki yön bulunduğunu, birincisinin Allah, ikincisinin ise insana âit olduğunu belirterek iki uç görüş arasında bir denge oluşturmak, insanın sorumluluğunu temellendirmek istemiştir.

Dolayısıyla kader ve kazânın temel prensibi Allah'ın insanların her türlü eylemlerini bilen ve hikmetiyle yaratan olduğudur. Mâtürîdî de bu hususu, kaderi *Allah'ın bilmesi* kazâyı da *Allah'ın yaratması* ile ilişkilendirerek hikmet bakış açısı ile açıklamaktadır. Kazâ, bir şeye hükmedip karar vermek, lâyük olduğu sonucu belirlemek ve hakkında nihaî olarak söylenebilecek son sözü söylemektir. Yaratma ile ilgili olan kazâ kavramı mahlukâtı yaratanın hikmet ve âlim sıfatlarıyla nitelenir. Her şey bu ilâhî irâde, ezeli ilim ve mutlak kudrete uygun olarak var veya yok olur. Allah'ın kader ve kazâsında ilâhî hikmetler vardır. İmam-ı A'zam Ebû Hanife (v.150/767) "*Kader, insanların karşısına dikilmiş güç bir meseledir. Bu öyle kapalı bir meseledir ki, anahtarı kaybolmuştur. Kadere bakan Güneşe bakan gibidir, baktıkça gözleri kamaşır, şaşkınlığı artar*"⁴⁵ dediği nakledilmiştir. Mâtürîdî ise kaderi hikmet bakış açısıyla açıklayıp kolaylaştırmaktadır.

B. Mâtürîdî'ye Göre Kader

Mâtürîdî'ye göre kader, Allah'ın *İlim* ve *İrâde*, kazâ da *Kudret* ve *Tekvin* sıfatlarına dayanır. Yüce Allah'ın kader ve kazâsı hikmettir. O, "*Allah hak olarak kazâ eder*"⁴⁶ âyetini iki şekilde te'vil eder; *Birincisi*, Allah dünyada herkesin anlayabileceği burhan, hüccet ve âyetlerle hak olarak hikmetle hükmeder.⁴⁷ *İkincisi*, Allah âhirette razı olduğu kulları için şefaati hikmetle

⁴³ Bkz. Hasan Şahin, *Mâtürîdî'nin Din Hakkındaki Düşünceleri*, Kayseri, 1987, s. 55.

⁴⁴ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 486-7.

⁴⁵ M. Ebû Zehrâ, *Ebû Hanife*, çev. Osman Keskiöglü, DİB Yay, Ankara, 1995, s.204.

⁴⁶ Mü'min, 40/20 (*وَاللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ*)

⁴⁷ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IX/222.

hak olarak hükmeder.⁴⁸ Mâtürîdî bu yorumuyla her şeyin belirli bir ölçü, düzen ve hikmet içerisinde olması Allah'ın her şeyi bilen, ilim ve hikmet sahibi bir varlık olduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁹ Yine O, Allah'ın dünyada herkesin anlayabileceği delillerle, hüccetlerle, hikmetle hak olarak hükmettiğini söyler.⁵⁰ Mâtürîdî'ye göre kâza, varlıkların Allah tarafından hikmet ve kemâlle ilahi fiille meydana getirilişidir. İlâhî fiillerde de asla hikmetsizlik olmaz. Nitekim O, kaderi meydana gelecek her türlü olayı Allah'ın bilmesi olarak tanımlamak suretiyle Allah'ın ilminin kader olduğunu dile getirerek, yaratılışın da ilim, kudret ve hikmet üzere olduğunu belirtir. “أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ”/*Yaratan bilmez mi hiç*”⁵¹ sözü ile de Allah'ın nesne ve olayların yaratıcısı olduğu, yaratma fiilinin bir şartının da ilim olduğu ifade edildiğidir.⁵²

Kader'e imân, insandaki sorumluluğu ortadan kaldırmaz. Zira her işinde hikmet ve adâlet olan Allah, insanın kusurlarına bahaneler aramaması ve sevap ve günah işlemekte düşünerek hareket edebilmesi için insana bir irâde vermiştir ki buna cüz-i irâde ve cüz-i ihtiyari denir. İşte seçmek, istemek, niyet ve azmetmek manalarına gelen cüz-i ihtiyari, kusurunu kadere yüklemek isteyen insanın karşısına çıkar ve “mes’ulsün”, der. Yüce Allah, hikmeti gereği insanları kendi irâdeleriyle eylemlerinde başbaşa bırakmıştır. Bu özgürlüğüyle insan kendi tarihinin baş mimarındır. Bu, aslında yaratıcının en şerefli yarattığı insan türüne bir lütfudur. Allah'ın mutlak irâdesinin yanında insanın özgür bir irâdeye sahip olduğu, Allah'ın irâdesinin insanın irâdesine bağlı bulunduğudur.

Kur’ân’da irâde kavramı hem Allah’a hem de insana nisbet edilerek birçok yerde geçer. Bu âyetlerin önemli bir kısmında ilâhî irâdenin mutlak, özgür ve önüne geçilmez olduğu, dolayısıyla kulun irâdesini sınırladığı,⁵³ hayır veya şer olarak olup biten her şeyin, Allah'ın irâdesinde gerçekleştiğini,⁵⁴ fakat O'nun irâdesinin mutlaka amaçlı, anlamlı, hikmetli ve âdil olduğu, kulları için asla zulmü, kötülüğü ve meşakkati murad etmediği⁵⁵ bildirilmektedir.⁵⁶

⁴⁸ Yunus, 10/18, Enbiya 22/28; Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne*, IX/17.

⁴⁹ Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 61.

⁵⁰ Bkz. Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s Sünne*, IV/126, X/32.

⁵¹ Mülk, 67/14.

⁵² Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne*, V/194-5.

⁵³ Bakara, 2/53, Rad, 13 /11, Ahzab, 33/17.

⁵⁴ En’am, 6/125, İsrâ, 17/16, Cin, 72/10.

⁵⁵ Bakara, 2/26, 185, Âl-i İmrân, 3/108, Mümin, 40/31.

⁵⁶ Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 345-6; Yusuf Şevki Yavuz, “İrâde”, DİA, İstanbul, 2000, 22/322.

Demek oluyor ki Allah'ın irâdesinin mutlaka hikmetli, insanlar için asla sefahi murat etmediğidir. Dolayısıyla ilâhî fiillerde herhangi bir bozukluğun, düzensizliğin olmaması herşeyin yerli yerine konulmasını ifâde eden hikmet yönteminin dışına çıkılmaması, evrenin varlığının düzenli bir şekilde devam etmesi, yaratılış olayının Allah'ın irâdesiyle gerçekleştiğini göstermekte,⁵⁷ Allah'ın irâdesi ilim ve hikmetine göre teâlluk etmektedir.⁵⁸ Mâtürîdî düşüncesinde ilâhî irâdenin mutlak, değişmez ve önüne geçilmez olduğu, iyi-kötü, güzel-çirkin, faydalı-zararlı vb. olmak bakımından kâinatta meydana gelen her şeyin Allah'ın irâdesi ile hikmetiyle gerçekleştiği, O'nun irâdesinin mutlaka amaçlı, anlamlı, hikmetli ve âdil olduğu, insanlar için asla zulmü, kötülüğü ve meşakkati murat etmediğidir.⁵⁹

Eş'arî (v.324/936)'ye göre kadîm ve ezeli olan Allah'ın irâdesi bir gâyeye ve hikmete bağlı değildir. Hayır-şer, yarar-zarar gibi şeylerin tümünü irâde eden Allah'tır.⁶⁰ Allah'ın irâdesinin böyle mutlak olması ve insanın irâde ve fiillerini de kapsamaması ister istemez cebir fikrini ortaya çıkarmaktadır. Eş'arî cebirden kurtulmak ve insan sorumluluğunu temellendirebilmek için “kesb” kavramıyla açıklamış,⁶¹ fakat cebir anlayışına yaklaşmasından dolayı “cebr-i mutavassıt” olarak adlandırılmıştır.⁶² Ehl-i Sünnet'in diğer itikâdî mezhebin önderi Mâtürîdî ise Cebriye ile Mu'tezile arasında orta bir yol izleyerek insan fiillerinin yaratıcısının hikmetle yaratan Allah, o fiili kesbedenin ise insan olduğunu, bunun hikmete de uygun olduğunu,⁶³ yeryüzünde olup biten hiçbir şey Allah'ın bilgisinin ve koyduğu hikmet dolu düzenin

⁵⁷ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 58-9.

⁵⁸ Mâtürîdî'ye göre irâde genel olarak dört temel manayı içerir. Bunlardan *ilki*, bir işin, bir şeyin olmasını dilemek, temenni etmek ve arzulamaktır. *İkincisi*, birilerinin bir şeyi yerine getirmesini emretmek ya da birilerini bir şey yapmaya davet etmektir. *Üçüncüsü*, rıza göstermek, benimsemek demektir. *Dördüncüsü* de eylemi gerçekleştirenin unutmaya, gaflet, yenilgi ve baskı altında tutulmaması, fiilin planlayıp irâde ettiği şekilde vucüt bulmasıdır. İşte bu dördüncü mana ilahi irâde'yi tarif eder. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 293-4.

⁵⁹ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 293-4.

⁶⁰ Bkz. Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *Kitabu'l- Lûma*, Beyrut, 1953, s. 29-30; *el-İbane an Usuli'd-Diyane*, Medine, 1975, s. 46.

⁶¹ Kesb, Kur'an'da kalbin akdi ve azmi, sa'y, amel, ticaret ve mal kazâna gibi anlamlara gelir. Bkz. Bakara, 2/225, 267, 286, En'am, 6/129; A'raf, 7/39.

⁶² Bkz. Şerafeddin Gölçük, *Bakillâni ve İnsanın Fiilleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, Ankara, 1997, s.190-8; Mustafa Çağrıncı- Yusuf Şevki Yavuz, “Kesb”, DİA, Ankara, 2002, 25/302-4.

⁶³ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 309.

dışında olmadığını belirtir.⁶⁴ Mâtürîdî âlimlerinden Ebû'l-Muîn en-Nesefî (v. 508/1184)'ye göre Allah'ın irâdesi, dilemesi, kazâ ve kaderi hep hikmettir, sefihlikten uzaktır. Allah'ın ilmi, irâdesi ve dilemesi hep hikmet merkezlidir. Ve O, şu örneği verir: Kölesini cezalandırdığı için kınanan kimse, “*O bana karşı çıkıyor, kendisine emrettiğim konularda, bana itaat etmiyor. Bu yüzden onu cezalandırıyorum*” diyerek mazeret beyan edince ileri gelenlerin huzurunda bu mazeretini ispat için kölesine onların huzurunda bir şeyi emreder. Bununla aslında bu işi yerine getirmemesini, böylece kendisinin hikmetli davrandığını göstermek ister. Eğer bu durumda onun emrettiğini yapmasını istese, herkesin huzurunda rezil olacağını bile bile istediğinden akılsızlık etmiş, yani sefih olur. Nesefî (v. 508/1184) verdiği bu örnekten sonra “*Allah'ın irâdesinin altında bir hikmet bulunduğu, razı olmadığını dilemesi de hikmettir. Allah'ın irâdesinin altında bir hikmet vardır. Çünkü övgüye değer bir sonuç doğurmaktadır ki o da bildiğini kendi ilmi üzere gerçekleştirmesidir*”⁶⁵ demektedir.

Yine Nesefî, kazâ kelimesinin çok anlamlı müşterek bir kelime olduğunu “*Rabbin sadece kendisine kulluk etmenizi kazâ etti*”⁶⁶ âyetindeki “*وَقَضَىٰ*” ibaresini “emretti” olarak anlar, başka âyetlerde “bildirdik” anlamı olduğudur. Kader kavramının iki anlamdan birincisinin nesnelere kendilerine uygun olarak ortaya çıktıkları ölçü olduğunu, bu ölçüye göre her şeyi hayır, şer, güzellik, iyilik, hikmet ve sefeh olmak üzere nasılsa o şekilde belirlemektir. Kader kavramının ikinci manasının da her şeyi zaman veya mekân açısından, sevap ve günâh noktasında, olacakları durum üzere beyan etmek olduğunu, kulların fiillerinin hepsinin hâkim olan Allah'ın hikmetiyle belirlemesiyle olduğunu söyler.⁶⁷ Allah kulun irâdesi, isteği doğrultusunda Allah hikmeti gereği yaratmış olmaktadır. Nesefî, “*bize göre küfür Allah'ın kazâsıdır, O'nun yarattığı bir şeydir. Biz bu şekilde kabul eder ve inanırız. Allah'ın kazâsının yokluğunu kabul etmeyiz. Çünkü o zaman Allah'tan başka bir ilâh (yaratıcı) olması gerekir. O'nun yarattığına razı olmayan musibetlerin ve hastalıkların yaratılmasını açıklayamaz. Mu'tezile Allah'ın kazâsına razı olmamış, böylece Allah'tan başka ilâh aramışlardır*”⁶⁸ diyerek, küfrün de Allah'ın kazâsıyla olduğunu belirtir.

⁶⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII/21, X/220, XIV/249.

⁶⁵ Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Kitâbü't-Temhid Li Kavâidi't-Tevhid*, çev. Hülya Alper, İstanbul, 2010, s. 117-8.

⁶⁶ İsrâ, 17/23. (وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ)

⁶⁷ Bkz. Nesefî, *Temhid*, s. 120.

⁶⁸ Nesefî, *Tabsıra*, II/312.

Cebrî düşüncüyü tartışmasız bir şekilde kabul eden Cebriye'ye göre insanın kendi fiilleri üzerinde herhangi bir etkisi yoktur.⁶⁹ Bunun tam aksini savunan Mu'tezile ise, insanın fiillerinden sorumlu bir varlık olduğunu ifadeyle, insanın bu sorumluluğuna istinaden kendi fiilinin yaratıcısı olması gerektiği görüşündedir.⁷⁰ Onlara göre Allah'ın adâleti bunu gerekli kılar. İnsan, kendi fiilinin yaratıcısıdır ve bundan dolayı özgürce yaptığı eylemlerinden sorumludur. Mâtürîdî ise, her şeyin yaratıcısının Allah olduğuna göre, kulun fiillerinin yaratıcısı da Allah'tır. Ancak insan, Allah'ın kendisinde yarattığı hâdis kudretle, itaat veya isyan tarzında dilediği fiili özgürce kesbeder. İnsan, kendisinde yaratılan bir kudretle herhangi bir eylemi iyi ya da kötü yönde kullanma hürriyetine sahip olduğundan dolayı da bütün yapmış olduğu eylemlerinden sorumludur.⁷¹ Mâtürîdî'ye göre, insanın mükâfat ya da cezaya tâbi tutulması, onun itaate de isyana da elverişli olan gücünü, bizzat kendi irâdesiyle istediği yönde kullanmasından ötürüdür. Çünkü fiiller, mahiyetleri itibarıyla Allah tarafından yaratılmaları ve bir zamanlar yokken O'nun tarafından icat edilmeleri açısından Allah'a, kesbedilmeleri ve işlenmeleri (kesb, fiil) açısından da insanlara aittir.⁷² Demek oluyor ki insan, eylemlerinin gerçek sahibi olduğu için, Allah hikmeti gereği ona bazı görev ve sorumluluklar yüklemiş ve karşılığında da mükâfat veya ceza va'detmiştir.

Eş'arî âlimlerinden Gazâlî, seleflerinin aksine öncelikle ilâhî hikmetle ilâhî irâde arasındaki ilişkiyi vurgular. İlâhî hikmet âlemdeki sebeplilik, düzenlilik ve gâyeliliğin ilkesidir; hikmet ise sebepleri tertip edip müsebbebâta tevcih etmektir, dolayısıyla sebeplerin sebebi olan Allah hikmetle hükmedicidir. O'nun bu hükmüyle kader ve kazâ belirlenmiş olmaktadır. Kazâ küllî sebeplilik düzeni, kader ise bu düzen çerçevesinde sebeplerin belli varlık ve olaylara belli bir ölçü içinde yöneltilmesidir.⁷³ Kader ve kazâ hikmetle olmaktadır. Hakîm olan Allah mahlukâtı için fakirliği hem bir kahr, hem de bir lütûf olarak takdir etmiştir. Lütuf olması durumunda fakir adam

⁶⁹ Bkz. Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l- İslâmiyyîn*, Neşr. Helmut Ritter, Wiesbaden, 1980, s. 279; Şehristânî, *el-Milel ve'n Nihal*, Beyrut, 1947, I/133-6; İrfan Abdulhamid, "Cebriye", DİA, İstanbul, 1993, 7/205.

⁷⁰ Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *el-Münye ve'l-Emel*, haz. İsmüddîn M. Ali, Ahmed Murtaza, İskenderiye, 1985, s. 149, 150; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, V/1, 2, 132, 177.

⁷¹ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 215-228, 255.

⁷² Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 358-9.

⁷³ Bkz. Ebû Hamid el-Gazâlî, *el-Makasadul Esma Şerhu Esmailahi'l Hüsnâ*, çev. Yaman Arıkan, İstanbul, 1989, s. 110-1; İlhan Kutluer, "Gâiyyet", DİA, İstanbul, 1996, 13/292.

güzel huylu olur, Allah'a itaat eder ve nasibinden şikâyetçi olmaz. Tersine fakirliğe karşılık Allah'a şükreder. Öte yandan eğer fakir bir kahr olarak verilmişse kişi kötü huylu olur. Allah'a isyan eder ve sürekli kaderinden, nasibinden şikâyet ederek yazgısına karşı gelir.⁷⁴

Cehm b. Safvân (v.128/745)'in öncülüğünü yaptığı cebrî görüşe karşı Mu'tezile âlimleri insan irâdesinin özgür olması gerektiği yolundaki görüşlerini, Allah'ın mutlak olarak âdil ve hâkim olmasına dayandırdılar. Onlara göre insanları, özgür irâdeleri ile seçip yapmadıkları, tam aksine yapmaya mecbur kılındıkları eylemlerden dolayı sorumlu tutup cezalandırmak veya insanları özgürce seçip yapamayacakları işlerle yükümlü kılmak, hem adâlete hem de hikmete dolayısıyla akla aykırıydı. Bu sebeple Mu'tezilî bilginler, adâlet ve hikmetinden kuşku duyulamayacak olan Allah'ın, insanları, sorumluluğa konu olan eylemlerini seçmeye elverişli bir irâde ile ve bunu gerçekleştirmeye yeterli bir kudretle donatmış olduğunu savundular. Yine onlar, bu kudretin tüm insanlarda aynı olduğunu iddia ettiler.⁷⁵ Dolayısıyla kötü fiilleri insana nisbet edip, Tanrı'yı tenzih etmiş oldular.

Mâtürîdî'ye göre kötü ve çirkin fiiller de Allah'ın kader ve kazâsı ileldir.⁷⁶ Ancak, rıza, muhabbet ve emriyle değildir. Bu özellikler yaratılan varlıkların sonradan kazândıkları özellikler olup bu nedenle, yaratılan şeylerin taşıdığı kötü vasıflar Allah'a nispet edilemez. Bu tür davranışlar Allah'a ancak yaratma ve takdir bakımından nispet edilir.⁷⁷ Allah'ın fiillerinde bir hikmet ve gâye vardır. Masiyet ve şerhlerin yaratılması da bu hikmet ve imtihana yöneliktir. İnsan aklının ise her zaman bu hikmeti gereği gibi anlaması mümkün değildir.⁷⁸ Kötü fiiller yaratma ile meydana gelir, ancak bunda insanın ihtiyarı ve istemesi söz konusudur.⁷⁹ Yoksa Allah'a fiillerinden dolayı kötülük isnat etmek doğru değildir. Mâtürîdî'ye göre yaratıklar bazen fesat, şer, çirkinlik ve kötülükle nitelendirilir. Bu nitelemeler, tekvin aracılığı olmaksızın doğrudan Allah'ın fiili olması durumunda, Allah bütün bunlarla nitelendirilmiş olacak ve Allah'a “bozguncu, şerir, çirkin fiili, kötü davranışlı” denilecekti. Allah'ın zatını bunlarla nitelendirmek

⁷⁴ Bkz. Abdulkadir İbn Abdullah es-Sühreverdi, *Avarifu'l-Maarif*, Dâru'l-Kütübü'l-Arabi, Beyrut, ty., s. 161.

⁷⁵ Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, V/1, 177, V/2, 132.

⁷⁶ Bkz. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, çev. Mustafa Öz, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri, MÜİF Yay, İstanbul, 2011, s. 8-12; *el-Fıkhu'l-Ebsat*, çev. M. Öz, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri, MÜİF Yay, İstanbul, 2011, s. 38 vd.

⁷⁷ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 312.

⁷⁸ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 17.

⁷⁹ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 358-9.

ise küfürdür. Yaratılmışlara nisbet edilen fesat, çirkinlik, zorunluluk, acziyet, pis ve kötü olma özelliklerinin kendilerine nisbet etmelerine razı olmadıkları gibi Allah'a nisbet etmelerine de razı olmazlar. Bu bakımdan bu özelliklerin Allah'a nisbeti doğru değildir.⁸⁰ Kanaatimizce burada Mâtürîdî, Mu'tezile'nin kötülüğü Allah'a nisbet etmemesinden dolayı "kötülüğü Allah yaratmaz"⁸¹ çıkmazına düşmemek için konuyu tekvin sıfatı⁸² ile açıklamaktadır. Allah, sonsuz bilgi ve hikmetine göre yaratan bir varlık olduğuna göre, ondan sadece melek tabiatlı varlıkları yaratmasını beklemenin, dolayısıyla O'nun, yarattığı bazı varlıkların kötülük yapmalarına izin vermesini yadırgamanın, bu bilgi ve hikmetten daha üstün bir bilgi ve hikmete sahip olma kuruntusundan ve yanılgısından kaynaklandığını söylememiz mümkündür. Çünkü insan, bu imtihan sürecini başarıyla tamamladığı takdirde sonsuz mutluluğu elde edecektir. Yeryüzünde olup biten her şeyi doğru bir şekilde değerlendirebilmek için olgu ve olaylara Allah'ın isim ve sıfatları açısından bakmak gerekir.⁸³ Allah hâkimdir, hikmet sahibidir. Varlık âleminde hiçbir şey lüzumsuz değildir. Çünkü abes, başıboş yaratılan bir nesne gösterilemez. Her şeyde tevafuk, uygunluk, maslahat, hikmet olduğu gibi kötülüklerin yaratılmasında da hikmetler vardır.⁸⁴

Kaderde iki yön olması, birincisi, her şeyin Allah tarafından bilinip tespit edildiği, tayin ve takdirlerinin yapıldığı yöndür ki, bu kaderin Allah'a bakan yönüdür. İkincisi ise insan irâdesini ilgilendiren yöndür. Allah'a bakan yönü hikmetsiz, abes, boş olmayıp, her fiilin hikmetli olduğu kabul edildiğinde her şey rahat ve güzel görünmektedir. Her şeyin Allah tarafından tanzim ve tertip edilmesinin insan üzerindeki hikmeti onu ahlâkî olgunluğa dolayısıyla âhiretini

⁸⁰ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s.73, 80-1.

⁸¹ Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî, fi Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl, neşr. İ. Medkur, T. Hüseyin, Kahire, 1962, V/1, 177, V/2, 132; Mu'tezile'ye göre Allah âdildir ve kullarına asla haksızlık etmez. Allah'ın adaletinin gereği olarak insanların irâde hürriyetine sahip olması zorunludur. Şayet insan özgür bir irâdeye sahip değilse, Allah'ın hikmeti ve adaleti gereği insanın sorumlu tutulması mümkün değildir. Mu'tezile, benimsemiş olduğu bu görüşünü Kur'an ile de desteklemeye çalışarak Yunus, 10/108; En'am, 6/104; Nisa, 4/40 âyetlerini delil getirmiş, insanların kendi hür irâde ve tercihleri ile fiillerinin yapıcısı ve yaratıcısı olduğunu, insanların fiillerinde Allah'ın takdir ve yaratma yönünden herhangi bir müdahalesinin bulunmadığını söylemektedir. Bkz. Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni*, VIII/3.*

⁸² Tekvin, Mâtürîdî kelâmcıları tarafından Allah'a nisbet edilen sübûtî sıfatlardan biridir. Sözlükte "olmak, meydana gelmek" anlamındaki kevn (kiyân) kökünden türeyen tekvin "oluşturmak, meydana getirmek, yaratmak" demektir; zât-ı ilâhiyyeye nisbet edildiğinde ezeliyet ifade eder. Tefvîk Yücedoğru, "Tekvin", DİA, İstanbul, 2011, 40/388.

⁸³ Bkz. Metin Özdemir, *Kötülük ve Musibetler*, DİB Yay, Ankara, 2014, s. 78 vd.

⁸⁴ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 263-4; *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI/439-40.

kazanmasına vesiledir. Eşya ve olaylar arasında kader denilen bir nizâm ve ölçüyü arama, düşünme ve tefekkür etme kader inancının bir diğer hikmetidir. Kişi eşya ve olaylara arasındaki hikmetleri araştırma ve incelemeye girişerek akli tefekkürle ölçü ve oranları araştırır. Hikmetleri araştırmak da Allah yolunda olmaktır. Hikmet, *her şeyde doğruyu bulmak ve layık olduğu yere koymaktır*. Bu mânâda “hâkim” doğruyu bulan, her şeyi layık olduğu yere koyan mânâsını ifâde eder. Allah’ı gereği gibi bilen onun her şeyden müstağni olduğu halde, herşeyin ona muhtaç bulunduğunu, gücü, kudreti ve hükümrânlığının sonsuzluğunu ve dolayısıyla her şeyin mâliki, yaratıcısı ve mutasarrıfı bulunduğunu hakkıyla idrâk eden bir kimsenin O’nun iyi veya kötü ya da zararlı gibi görünen bütün fiillerinin bir sebebe ve hikmete bağlı olarak tecelli ettikleri hususunda şüpheye düşmesi düşünülemez. Allah bizatihi Hâkim ve Gani, her şeyi de bilendir. O’nun bir an için dahi hikmetten çıkması cehâletin kendisine arız olması ve yaratıkların ihtiyaçları bilmez hale gelmesi imkânsızdır. İnsan akli bu hikmetleri gereği gibi idrâk edemese de Allah’ın bütün fiilleri, bir hikmete, bir sebebe bağlı olarak tecelli etmektedir.⁸⁵ Kader, Allah’ın bizi imkânlar, şartlar ve sebepler düzeni içinde yaratmasıdır. Kazâ ise bu imkânlar, şartlar ve sebepler doğrultusunda kaderin gerçekleşmesidir. Kişiyeye tanınan bu imkân ve şartlar, küllî irade denilen Allah’ın insanın önüne koyduğu seçeneklerdir. Kader de insanın önüne konulan bu seçeneklerin yani küllî iradenin bir başka adıdır. Kişi, söz konusu seçeneklerden birini cüzî iradesini kullanarak tercih ettiğinde tercihi doğrultusunda Allah onun talebini yerine getirir. Takdir edilen gerçekleşmiş, kader kazâyâ dönüşmüştür. Burada süreç öncelikle kulun fiili işlemeye yönelik azim ve iradesinin bulunması, ardından Allah’ın o şeyi kulun iradesi doğrultusunda yaratması şeklinde işler. Öyleyse kişinin cüzî iradesini kullanarak ortaya koyduğu fiil, yapma/kesb açısından kendisine, yaratma (halk) bakımından Allah’a aittir.⁸⁶

Mâtürîdî, aklın birçok sebeplerden dolayı Yüce Yaratıcı’nın hikmetlerini kavrama ve anlamaktan âciz olduğunu belirtir.⁸⁷ Akıl, yetenekleri belirlenmiş bir varlık olup kendisi için çizilen alanı aşamaz. Fakirlik ve dünya meşakkati, duyuların akli örtmesiyle veya cahillikle akli hikmetleri anlamaktan âciz olabilir.⁸⁸ Ama yine de birçok yönden hikmetleri olabirliğini kabul eden Mâtürîdî’ye göre zararlı nesnelere yaratılmasındaki hikmet birkaç yönden ele alınabilir.

⁸⁵ Bkz. M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, MÜİF Yay, İstanbul, 1997, s. 281.

⁸⁶ Bkz. Çağfer Karadaş, *Kadere İman*, DİB Yay, Ankara, 2014, s. 32.

⁸⁷ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 168.

⁸⁸ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 178-9.

Birincisi: Hali hazırdaki zararlı ve yararlı şeylerle kulun imtihan edilmesidir. Tâ ki bu ikisi arasında itaatkâr oluşa terettüp eden sevabın lezzetiyle isyankârlığa âit cezanın acısı hissedilip öğrenilmiş olsun. Çünkü insanlar yaptıkları işlerin sonuçlarını göz önünde bulundurma hissiyle yaratılmışlardır. Allah uhrevî fiillerin sonuçları için duyulur âlemden bir örnek yaratmıştır ki uhrevî akıbet zihinlerde canlandırılabilsin ve böylelikle hareket kolaylığı oluşsun.

İkincisi: İnsanoğlunun karşı karşıya bulunduğu hayat imtihanı, kimi zaman bedene kolay gelen kimi zaman da güçlük arz eden geçim olayına tefekkür ve istidlâlin desteğiyle göğüs germekten ibarettir. Halbuki insanlar tefekkür ve istidlâl görevini üstlenmekte eşit değildir. Çünkü bu iki fonksiyonun peşin bir menfaati bulunmadığı gibi kişiyi zevk ve arzulardan da alıkoyar. Böylesine göğüs germek fizyolojik yapıya ağır gelir. Diğer taraftan bunların ihmâl edilmesinden de ayrılık ve bölünmeye maruz kalma sonucu doğar. Bu da fiili ve sözlü düelloya götürür. Anlaşmada ise dostluk ve barış vardır. Bu sebeptendir ki Allah insanlar için yarattığı nesnelere içinde sahip oldukları zararlı özellikler yüzünden düşmanlara, ayrıca taşıdıkları yararlar açısından dostlara benzeyen şeyler yaratmıştır. Ta ki Allah'ın tabiata tevdi ettiği zararlı şeyler, düşmanların ve dostların tabi tutulacağı muamelelerin gelenekleşmesi konusunda insanlar için bir faktör oluştursun. Öyle ki toplumlar kendi iç bünyelerinde benzeri bir durumla sınıandıklarında ondan nasıl sakınacaklarını, nasıl tedbir alıp yardımlaşacaklarını bilmiş olsunlar. İbadetlere ve iyi ahlâka güç yetirme çağına geldiklerinde çocuklara bazı sözlü yaptırımların yöneltmesi de aynı ilkeye bağlıdır. Ta ki onlar alışkanlık kazansın ve mükellefiyet çağına geldiklerinde bu husus kendilerine zor gelmesin. Sözü edilen zararlıların yaratılışında da benzer bir durum söz konusudur.⁸⁹

Allah her şeyi en güzel şekliyle yani ilmiyle, hikmetiyle itkân üzere yaratmaktadır. İtkân da, hikmet üzere en sağlam ve muhkem yapmadır.⁹⁰ İnsan, yaratılmışların en değerlisi, kâinatın özü, Allah'ın en güzel biçimde yarattığı, üstün vasıfları sebebiyle yücelttiği, lütfettiği akıl, idrâk, vicdan, okuma ve yazmayla içindeki duygu ve düşüncelerini beyan etme gibi üstün yetenekleriyle âlemlerden üstün tuttuğu seçkin bir varlıktır.⁹¹ Mâtürîdî'ye göre insanın yaratılmasıyla ilâhî mülk ve hükümdarlık kemâle ermiş ve doruk noktasına ulaşmıştır. Çünkü yaratılışın asıl hikmeti

⁸⁹ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 138-9.

⁹⁰ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VIII/142, 330-1.

⁹¹ Bkz. Zeki Duman, *Dünden Günümüze Kur'ân ve Müslümanlar*, Ankara, 1996, s. 123.

insandır. Dünyadaki her şey insanlar için yaratılıp emrine verilmiş,⁹² insanlara organlar ve verilen servetler de ilâhî nimetler lutfedilmiş,⁹³ hikmet ehli insana da küçük âlem denilmiştir.⁹⁴ İnsan yaratılmışları yönetmek yeteneği ile sivrilmiş, bu uğurda güçlülere göğüs germek onlar için aklen en elverişli bulunamı araştırmak, iyi ve güzel olanları tercih edip bunlara aykırı düşenlerden sakınmakla mümtaz kılınmıştır.⁹⁵ İnsan gibi varlığa koca bir kâinatı boyun eğdiren, her ihtiyacı için her şeyi yaratan Allah'ın hikmet, ilim ve kudret sıfatlarıyla rahmetine delildir. Atomlardan semavî kürelere kadar tüm âlemler, tüm başlangıçlar ve sonlar, tüm tad ve renkler, tüm ilişkiler ve oranlar, kısacası tüm algı ve fikirler âlemi gerçekte insan âlemidir. İnsan mânâdır ve diğer tüm yaratılmış varlıklar, insan olmazsa hikmetsizlik ve saçmalaktır. Gökyüzü, güneş, ay ve yıldızlar boş yere değil bir hikmete mebnidir. Dünya, âhiret için yaratılmış, güneş, ay, yıldızlar, gece, gündüz ve hayvanlar hep beşeriyet içindir. İnsan kul olmak yani nimetlere şükretmek dolayısıyla âhiretini inşa etmek için hikmet dolu dünyaya imtihan için gönderilmiştir. Hikmet dolu dünya, âhiret için yaratılmış, güneş, ay, yıldızlar, gece, gündüz ve hayvanlar hep insanlık için yaşanır bir halde kader ve düzen çerçevesinde var edilmiştir. Göklerin ve yerin yaratılması, gece ile gündüzün peş peşe gelmesi, mevsimlerin oluşması, ürünlerin her yıl tekrar tekrar oluşması, yetişmesi, ilkbaharda toprağın yeşerip canlanması *ba'sü badel mevt*'e delil teşkil etmesi, insanın hissedip gerçek âlemi idrâk etmesi, hayatını düzene koyması, Allah'ın vahdaniyetini, rububiyetini, hikmetini idrâk etmesi ve O'na şükretmesi içindir.⁹⁶

Mâtürîdî'ye göre Allah insanları sorumlu olabilecek kapasitede, bazı şeylerden nefret eden, bazılarına da temâyül gösteren özelliklere sahip kılarak yaratmış evrende bulunan şeylerle imtihan etmektedir.⁹⁷ Yani insan fakirlikle, musibetlerle, nefislere gelen belâlarla imtihan olur. İmtihanın hikmeti de acizliğini hissettirip insanı şükretmeye yönlendirmektir.⁹⁸ Allah gökten indirdiği su sayesinde⁹⁹ canlılar için yeryüzünden besinler ve ilaçlar sağlamış, bunun yanında

⁹² Mâtürîdî, *Tevhid*, s.114; *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, VI/477.

⁹³ Mâtürîdî, *Tevhid*, s.119.

⁹⁴ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 6.

⁹⁵ Mâtürîdî, *Tevhid*, s.17.

⁹⁶ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV/303-304, 360, 397, VIII/37-8.

⁹⁷ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 283, 353.

⁹⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V/77.

⁹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, VIII/484.

onlardan hastalıklar ve öldürücü zehirler de icat etmiş, zarar vereni gıda verenden ayırmak için insanların bizzat her şeyi denemelerini de bunu yapanın ölüme sürüklenme ihtimâli sebebiyle aklen kabul edilmez bir şey olarak göstermiştir.¹⁰⁰ İnsan dışındaki varlıklar yaratılış gâyelerini gayri irâdî olarak yerine getirirken, insan ise yaptıklarından irâdesiyle sorumlu tutulmuştur. Allah insana iyiyi kötüyü ayırt edebilme, emri dinleme, yasaklardan kaçınması için akıl ve duyular vererek hikmeti gereği mükellef tutmuş, yine onları hikmeti gereği imtihana tabi kılmış, bu amaçla güzel davranışlara ve iyi ahlâka teşvik ederek meşru amelleri tercih etmeyi ve meşru olmayanlarından sakınmayı da emretmiştir.¹⁰¹ Dolayısıyla kulun görevi nasıl olursa olsun her halukârda ilâhî teklif ve kader çerçevesinde hikmet dünyasında itaat etmek, kul olmak, âhirete yönelik imtihanı kazanmaktır.¹⁰²

Sonuç

Mâtürîdî'nin kader ve kazâ konularını açıkladığı anahtar kavram “hikmet”tir. Kâinatta gerçekleşen fiillerin belli bir amaç doğrultusunda âhenkli, düzenli ve kusursuz bir şekilde sürüp gitmesi yaratıcısının ilim, kudret ve hikmet sahibi olduğunun açık göstergesidir. Allah'ın kaderi, kazâsı, irâdesi, kudreti ve bütün fiilleri hikmet üzere olup asla sefeh ve zulüm üzerine değildir. Hikmet de Yüce Allah'ın eksiksiz ilim ve mutlak irâde sahibi oluşunun tecellisidir. Hikmet sahibi olan Allah, kendi yarattığı insanın da kendi irâdesiyle hikmetli işler yapmasını istemektedir.

İnsanın fiilleri yaratma yönünden Allah'a (*halk*), kazanma yönünden ise kullara aittir (*kesb*). Allah'ın ezeli bilgisi ve takdiri hikmeti gereği insanları istedikleri fiilleri yapmaya zorlamamıştır. Fiilleri hikmetli olmaya da, olmamaya da müsâit olan kul ancak hür irâdesiyle yaptıklarından sorumlu tutulacaktır. Kesb için zorunlu olan cüz'i irâde Allah tarafından yaratılmamış, yalnız fiil için zorunlu olan güç yani istitaat fiil ile aynı anda Allah tarafından yaratılmıştır. Böylece fiil insan ile Yaratıcı'nın ortak ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Böylece fiillerin gerçekleşmesini tümüyle Allah'a ait gören Cebrî anlayışlarla herşeyin insanın kontrolünde olduğunu savunan itizalî fikirler karşısında Mâtürîdî “*yönler teorisi*”ni geliştirmiştir. Kulun hakiki anlamda kendi irâdesiyle gerçekleştirdiği bir fiilin bulunduğunu, bu fiilin Allah tarafından yaratılmış olmasının kendisini etkileyip fiili işlemeye zorlamadığını, dolayısıyla

¹⁰⁰ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 225.

¹⁰¹ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 351.

¹⁰² Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 283, 353.

kişinin yaptığı bu fiil neticesinde azap ve mükâfatla sorumlu tutulmasının hikmete uygun olduğunu söylemiştir.

Kader ve kazâ'ya imân da, Allah'a imân etmenin bir gereği olup bir hikmeti de insan irâdesine sağlamlık, ruhuna cesaret ve istikrâr kazandırması, kişiyi tembel, âtıl, zelil, miskin ve çekingen değil, faal, hamleci, cevval, müteşebbis ve atak yapmasıdır. Bu anlamdaki kader Allah'ın vahdaniyeti, rububiyeti ve hikmetinin bir gereğidir. Nitekim hikmet de her şeyi kendisinin sahip olacağı, kendisine layık olan özelliklerle hikmetle yapmak anlamına gelmekte, Mâtürîdî'nin de kazâyı Allah'ın yaratması, kaderi de Allah'ın bilmesi ile ilişkilendirerek hikmet bakış açısı ile açıkladığı görülmektedir. Ona göre kader, Allah'ın *İlim* ve *İrâde*, kazâ da *Kudret* ve *Tekvin* sıfatlarına dayanır. Mâtürîdî düşüncesinde Yaratıcı'nın hikmet sıfatının da dayandığı ezeli ve ebedi Tekvin sıfatı vardır. Tekvin ezeli, yapılan şey (mükevven) ise yaratılmıştır, yapma sonradan olma değil, yapılan sonradan değildir.

Tahlik, *İhya*, *İmate* gibi Allah'a isnad edilen fiili sıfatların tamamı Allah'ın zâtı ile kâim, ezeli, ebedi ve subutî bir sıfat olan Tekvin'e racidir. Tekvin sıfatının hikmeti, varlık alanına çıkacak her şeyin zamanı gelince Allah'ın ilim, hikmet ve irâdesine uygun olarak var olmasıdır. Allah, serbestçe dileyen ve dilediğini işleyendir. Kader ve kazâ ilâhî fiille gerçekleşir. İlâhî fiillerde de asla hikmetsizlik olmaz. Çünkü Allah her şeyi bir sebep ve hikmete göre yaratır.

Bu âlemde var veya yok olan her şey, Allah'ın kazâ ve kaderi ile olur. Allah kâinattaki her şeyi tespit ettiği ilâhî plana ve yüce nizâma göre yönetmektedir. O halde kâinatta meydana gelen maddî-manevî her çeşit varlıklar ve olaylar, hikmetsiz ve gâyesiz olarak rastgele ortaya çıkmamaktadır. Belki her şey, Allah'ın ezeli ilmi, mutlak irâdesi ve sonsuz kudreti ile ilâhî ölçüye, hikmete, plan ve nizâma uygun olarak yaratılmaktadır. Her şey bu ilâhî irâde, ezeli ilim ve mutlak kudrete uygun olarak var veya yok olur. Allah'ın kader ve kazâsında ilahi hikmetler vardır. Allah her şeyi bir sebep ve hikmete göre yaratır. Bu esasa göre Allah kâinattaki her şeyi tespit ettiği ilâhî plana, yüce nizâma hikmetlere göre yönetmektedir. O halde kâinatta meydana gelen maddî-manevi her çeşit varlıklar ve olaylar, hikmetsiz ve gâyesiz olarak rastgele ortaya çıkmamaktadır. Belki her şey, Allah'ın ezeli ilmi, mutlak irâdesi, hikmeti ve sonsuz kudreti ile ilâhî ölçüye, plan ve nizâma uygun olarak yaratılmaktadır. Allah'ın kader ve kazâsı ise hikmetlidir. Böylelikle kader ve kazâyı imân, her şeyin Allah tarafından tanzim ve tertip edildiğine inanma manasına geldiğinden her şeyden evvel insanın zihnine bir nizâm ve hikmet fikrini yerleştirir, hadiseleri sebebiyle izah etme alışkanlığını kazandırarak tesadüfiliği ve

keyfilîği ortadan kaldırır, hadiseler arkasındaki hikmetleri görme şuurunu hâkim kılar, ölçü ve oran konusu üzerinde dikkatle durmayı temin eder. Kader, her şeyin bir ölçüye, orana, sebebe ve hikmete bağlanması manasına da gelmektedir.

Kaynakça

- Abdulcebbar, Kâdî, *el-Muğni fi Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl*, neşr. İbrahim Medkur-Taha Hüseyin, Kahire, 1962.
- , *el-Münye ve'l-Emel*, haz. İsmüddîn M. Ali-Ahmed Murtaza, İskenderiye, 1985.
- Abdulhamid, İrfan, “*Cebriye*”, DİA, c. 7, İstanbul, 1993.
- Atay, Hüseyin, *Kur'an'a Göre İmân Esasları*, Ankara, 1961.
- Bardakoğlu, Ali-Topaloğlu, Bekir, “*Kudret*”, DİA, c. 27, Ankara, 2002.
- Çağrıci, Mustafa, Yusuf Şevki Yavuz, “*Kesb*”, DİA, c. 25, Ankara, 2002.
- Duman, Zeki, *Dünden Günümüze Kur'an ve Müslümanlar*, Ankara, 1996.
- Ebû Hanîfe, Nu'man b. Sabit, çev. Mustafa Öz, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri, MÜİF Yay, İstanbul, 2011.
- , *el-Fıkhu'l-Ekber*, tahk. M.Zahid el-Kevseri, çev. M. Öz, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri, MÜİF Yay, İstanbul, 2011.
- Ebû'l-Vefa, Ebû Muhammed, *el-Cevahirü'l-Mudiyeye fi Tabakati'l-Hanefiyye*, Kahire, 1993.
- Ebû Zehrâ, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskiöglü, DİB Yay, Ankara, 1995.
- Eş'arî, Ebû'l- Hasan, *Kitabu'l- Lûma*, Beyrut, 1953.
- , *el-İbâne an Usuli'd-Diyâne*, y.y, Medine, 1975.
- Gazâlî, Ebû Hamid, *el-Makâsadul Esma Şerhu Esmailahi'l Hüsnâ*, çev. Y.Arıkan, İstanbul, 1989.
- Gölcük, Şerafeddin, *Bakillânî ve İnsan Fiilleri*, TDVY, Ankara, 1997.
- İsfehânî, Ebû'l- Kasım el-Hüseyin, Râgıb, *el-Müfredât fi Garibi'l- Kur'an*, thk. S. A. Ravâviri, Beyrut, 1992.
- İşık, Harun, *Mâtüridi'de İnsan Özgürlüğü*, Araştırma Yay, Ankara, 2013.
- İbn Manzûr, Cemaluddin, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, ty.
- Karadaş, Cağfer, *Kadere İmân*, DİB Yay, Ankara, 2014.
- Kutluer, İlhan, “*Gâiyyet*”, DİA, c. 13, İstanbul, 1996.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Abdulhay, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, Kahire, 1324.

- Mâtürîdî, Ebû Mansur, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdi Basellum, Darül-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut, 2005.
- , *Kitâbu't-Tevhid*, Haz: Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, İSAM yay, Ankara, 2005.
- , *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Bekir Topaloğlu, Mîzân Yay, İstanbul, 2005.
- , *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, Ensar Yay, İstanbul, 2015.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâilu't-Te'vil*, thk. Mervân Muhammed eş-Şa'âr, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1416/1996.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn, *Tabsiratü'l-Edille fi Usuli'd-Din*, thk. H. Atay, DİB Yay, Ankara, 2004.
- Oral, Osman, *Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı*, Doktora Tezi, ERÜ SBE, Kayseri, 2014.
- Özdemir, Metin, *Kötülük ve Musibetler*, DİB Yay, Ankara, 2014.
- Özdeş, Talip, “*İmâm Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*”, ERÜ SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 1997.
- Sabûnî, Nureddin, *el-Bidaye fi Usuli'd-Din*, çev. Bekir Topaloğlu, Mâtürîdiyye Akâidi, DİB Yay, Ankara, 1995.
- Sühreverdi, Abdulkadir İbn Abdullah, *Avarifu'l-Maarif*, Dârü'l-Kütübü'l-Arabi, Beyrut ty.
- Şahin, Hasan, *Mâtürîdî'nin Din Hakkındaki*, Kayseri, 1987.
- Şehristânî, Abdulkerim, *el-Milel ve'n Nihâl, Düşünceleri* Beyrut, 1947.
- Taftazânî, Sadüddin, *Şerhu'l-Akaid*, haz. Süleyman Uludağ, Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi, Dergah Yay, İstanbul, 2013.
- Topaloğlu, Bekir, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM, İstanbul, 2010.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “*İrâde*”, DİA, c. 22, İstanbul, 2000.
- Yeprem, M.Saim, *İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, MÜİF Yay, İstanbul, 1997.
- Yücedoğru, Tevfik, “*Tekvin*”, DİA, c. 40, İstanbul, 2011.